

UOT: 94(479.242).

NAXÇIVAN MSSR-İN HÜQUQİ STATUSUNUN TƏŞKİLİNDƏ MOSKVA MÜQAVİLƏSİNİN ROLU

T.ü.f.d.Məmmədova Yeganə Qurban qızı
AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı
ymemmedova49@gmail.com

Xülasə: *Təqdim etdiyimiz müqavilə maddəsindən yola çıxaraq heç də düşünmək lazım deyil ki, bu addım bütün problemlərin həll olunması idi. Az qala I əsr müddətində yarananan dəhşətli situasiyanın bir müqavilə ilə həll olunması təbii ki, mümkün deyildi. Ancaq bu sovet dönəmində Naxçıvana göz dikib, onu Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəyən ermənilərin uzunmərhləli məkrli planlarını kökündən ləğv edərək Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına səbəb oldu. Təbiidir ki, burada Türkiyənin rolu çox böyük idi. Çünki müqavilə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanmışdı. Türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməsə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı. Türkiyənin planında Naxçıvan xüsusi əhəmiyyət daşıdığı üçün təsadüfi deyil ki, yalnız bu müqavilə imzalandıqdan bir ay sonra, 1921-ci il aprelin 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.*

Açar sözlər: Moskva müqaviləsi, Naxçıvanın muxtariyyəti, Rusiya-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri, status-kvo.

Key words: Moscow agreement, autonomy of Nakhchivan, Russia-Turkey, Azerbaijan-Turkey relations status quo.

Ключевые слова: Московское соглашение, автономия Нахчывана, Россия-Турция, азербайджано-Турецкие отношения, статус-кво.

Giriş

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işində bu başlıq haqqında bəhs açmaq təsadüfən meydana çıxmamışdır. Sual oluna bilər ki, Naxçıvan MSSR ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının XX əsrin əvvəlində, 20-30-cu illərdə təşkili və fəaliyyəti aspektində bu mövzuya nə üçün ayrıca ehtiyac hiss olunmuşdur. Nə üçün Moskva və Qars müqavilələrinin işlənməsi bu qədər diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki bu mövzunun ali hakimiyyət orqanlarının təşkili və fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi inkar olunmazdır. Əgər bu müqavilələr vasitəsilə Naxçıvanın muxtariyyət olaraq Azərbaycan Respublikasının daxilində tanınması mümkün olmasaydı, o zaman burada hər hansısa ali dövlət hakimiyyəti strukturundan deyil, heç adi qurumlardan belə bəhs açıla bilməzdi. Bu baxımdan bu müqavilələrə ayrıca olaraq müraciət etmək mövzunun əhəmiyyətli şəkildə işlənməsini və aydınlaşdırılmasını şərtləndirir. Eyni zamanda bu müqavilələrin həyata keçməsində, xüsusilə Qars müqaviləsinin reallaşmasında mühüm xidmətləri olan B.A.Şaxtaxtinskiyin də bu istiqamətdəki Naxçıvanla bağlı fəaliyyətini kontekst daxilində öyrənməklə ali dövləti qurumunun əhəmiyyətlilik dərəcəsini bir daha görmüş olacağıq.

Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvanda ictimai və geosiyasi vəziyyət

Naxçıvan MSSR-in tam olaraq təsdiq və təsbit olunmasına qədər olan dövr, konkret olaraq 1921-22-ci illər də tarixi baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Əslində əvvəlki illərin davamı olaraq təqvim periodikliyi tarixi şərait dəyişsə belə, eyni siyasi münasibətlərin gərgin qarşıdurmasını özündə əks etdirir. Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda baş verən hadisələr Naxçıvan ərazisinin işğal olunması istiqamətində gedirdisə, sovet dönəmində də eyni geosiyasi maraqlar həyata keçirilirdi. Sadəcə olaraq əvvəlki illərdə

ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və s. kimi böyük dövlətlərin əhəmiyyətli mövqeyi artıq bu ərəzilərdə zəifləmiş və Rusiyanın hegemon siyasi gücü meydana çıxmışdı ki, burada siyasi palitra əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdi. Naxçıvanı işğal edən Rusiya burada öz siyasi mənafeyini ortaqsız reallaşdırmağa çalışırdı və əsasən də buna nail ola bilirdi. Mövcud situasiyada artıq strateji məsələ Naxçıvanın işğal edilməməsi deyildi. Çünki Naxçıvan Rusiyanın ağır işğalı altında idi. Azərbaycanın və Naxçıvanın sovet dönməndə rəhbərliyində olan şəxslər çalışırdılar ki, Naxçıvan işğaldan işğala məruz qalmasın. Yəni Rusiyanın aqressiv tələbləri ilə Ermənistanı hədiyyə edilib Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmasın. Bunun üçün Naxçıvan ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi ilə birgə Naxçıvanın xilas edilməsi yolunda mühüm addımlar atırdılar. Bu strateji proqramın həyata keçirilməsində təbiidir ki, Türkiyənin böyük dəstəyi əhəmiyyətli nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Türkiyə Naxçıvanda gedən proseslərə heç zaman biganə qalmayacağını aşkar səviyyədə bəyan edirdi. Aydındır ki, Rusiya bütün cəbhələrdə döyüşə bilməzdi. Bu baxımdan Türkiyənin mövqeyini nəzərə almaq məcburiyyətində idi. Qarşılıqlı olaraq o zaman Türkiyə də Rusiya ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı (13, s. 316). Bu barədə M.Qasımlı yazır ki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra Antanta ölkələrinin Türkiyəyə qarşı başlatdığı müharibə və xarici hərbi müdaxilə Sovet Rusiyasının məğlubiyyəti hər iki ölkəni bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı (9, s. 109). Təbiidir ki, bunun bir çox səbəblərindən biri də Naxçıvan kimi “türk qapısını” (6, s. 14) itirməmək, türk torpaqlarını erməni işğalından qorumaq idi. Rusiya ilə Türkiyə arasında Moskva müqaviləsinin bağlanması məhz bu kimi gərgin tarixi şəraitdə meydana çıxdı.

1. Moskva müqaviləsi;

Aydındır ki, Moskva müqaviləsinin bağlanmasında Azərbaycan SSR maraqlı tərəf idi və bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər görülmüşdü. Çünki Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət alması onun qorunması üçün çox vacib idi. Bu aspektdə Y.Mahmudov, K.Şükürov yazırlar ki, bu prosesin həyata keçirilməsi üçün Rusiya tərəfindən ilk əvvəl türklərə Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət alacağı barədə təminat verilməli və buna Moskvanın razılığı əldə olunmalı idi. 1921-ci ilin fevral-martında bu istiqamətdə danışıqlar aparıldı (11, s. 32).

Rusiya və Türkiyənin birgə iştirakı ilə hansısa müqavilənin imzalanması, mübahisəli məsələlərin masada müzakirə olunması, sülh yolu ilə nizama salınması M.K.Atatürk tərəfindən V.İ.Leninə təklif olunmuşdu. Əslində tarixi şərait hər iki tərəfi buna məcbur edirdi. Türkiyə burada dörd mühüm mövqedən çıxış edirdi:

1. Türk torpaqlarının işğaldan qurtulması;
2. Rusiya ilə əlaqə yaradaraq qərb dövlətlərinin bu ərəzilərə gəlişini sıfıra endirmək;
3. Bu ərəzilərdə Rusiya işğalını dayandırmaq və yaxud mümkün olmadıqda təminat alıb Türkiyənin mənfəətinə uyğun həll etmək;
4. Naxçıvan torpaqlarının Ermənistanın tərkib hissəsinə çevrilməsinin qarşısını almaq.

Aydındır ki, həddindən artıq çətin və az qala çıxılmaz situasiyada bu kimi addımlar hər iki dövlətin maraqları daxilində idi. Bütün dünya güclərinin, I dünya müharibəsindən qalib çıxmış dövlətlərin bütün Türkiyəni parçalayıb öz ərəzələrinə qatmaq istəməsi və yaxud bu ərəzilərdə protektoratlıq iddiası yeni müttəfiqlərin axtarılması ehtiyacını doğururdu ki, o zaman M.K.Atatürkün bolşeviklərlə andlaşması bu zəruri reallıqdan irəli gəlirdi. Elə bu səbəblərdən çıxış edərək M.K.Atatürk bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Leninə 26 aprel, 1920-ci ildə məktub ünvanlamışdı. Əlimizdəki qaynaqda qeyd olunur ki, Türk-Sovyet ilişkilerinin resmi bir şekilde geliştirilmesi için 26 Nisan 1920-de Mustafa Kemal Paşanın Lenine gönderdiği mektupta:

1. Emperyalist hökumətlərə qarşı hərəkatı və bunların egemenliyi və sömürüsü altında ezilən kurtuluş amacını güdən Bolşevik Ruslarla çalışma və hərəket birliyi qəbul edirik.

2. Bolşevik qüçləri Gürcistan üzərinə askeri hərəkat yapar ya da izleyəcəyi politika və göstereceyi etki və nüfuz ilə Gürcistanında Bolşevik birliyinə girməsini və içlərindəki İngiliz qüçlərini çıxarmaq üçün bunlara qarşı hərəkata başlamasını sağlasa, Türkiyə Hökuməti də Emperyalist Ermeni Hökuməti üzərinə bir askeri hərəkatı idarə etməyə və Azərbaycan Hökumətini də Bolşevik dövlətləri qrupuna sokmayı yükümlənir.

3. Öncə milli topraklarımızı işğal altında bulunduran emperyalist qüçləri kovmaq və ilərdə emperyalizmə qarşı meydana gələcək ortaq müdələmiz üçün qüçlərimizi kurmaq üzərinə şimdilik, ilk taksit olaraq beş milyon altının və kararlaştırılacaq sayıda cephə və digər savaşı maşinə və alətlər və sağlıq alətlərinin və yalnız doğuda hərəkat yapacaq qüçlər üçün yiyeceklerin Rus Sovyet Cümhuriyyətinə sağlanması rica olunur” denilmişdi (7, s. 48).

M.K.Atatürkün V.İ.Leninə yazdığı məktub bir çox akademik qaynaqlarda öz təsdiqini tapır (5, s. 59; 4, s. 139; 12, s. 46; 3, s. 210; 14, s. 1105) və s. Demək, Moskva andlaşmasının başlanğıcı 1921-ci ildə deyil, hələ 1920-ci ilin aprelində başlanmışdı. Bu o zaman idi ki, bolşeviklərin türk torpağı olan Azərbaycanı işğalından cəmi bir gün keçmişdi. Məlumdur ki, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bolşeviklər 28 aprelə deyil, 27 aprelə artıq Azərbaycanı işğal etmişdilər (10, s. 20).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz məktubun maddələrinə mövzu daxilində aydınlıq gətirmək ehtiyacı meydana çıxır. Göründüyü kimi, bu məktub ünvanlandığı gündən bir gün sonra artıq bolşeviklər Azərbaycanı işğal etmişdilər. Halbuki bu məktub nə az, nə çox, ünvanlandığı gündən bir aydan da çox vaxt ərzində, konkret olaraq 1 iyunda Rusiyanın xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə yetişmiş, məktuba 3 iyunda onun tərəfindən cavab yazılmış və bu cavab məktubu da 14 iyunda Musafa Kamal Paşaya çatmışdı (7, s. 48).

Bu məktubdan anlaşıldığı kimi, artıq çox çətin tarixi reallıqda Türkiyə Azərbaycanı işğaldan xilas edə bilməzdi. Ancaq bununla bərabər, Türkiyə tərəfindən siyasi proseslər manipulyasiya edilərək Azərbaycanın bolşevik himayəsi altına keçməsi qarşılığında “Türkiyə Hökuməti də Emperyalist Ermeni Hökuməti üzərinə bir askeri hərəkatı idarə etmək” razılığı alırdı. Bu o demək idi ki, Türkiyə hökuməti o zaman artıq Azərbaycan ərazisinin işğalını bilirdi və Naxçıvanın işğalının qarşısını almağa çalışaraq bütün türk ərazilərində Ermənistanə qarşı Rusiyadan dəstək almağa çalışırdı. Bildiyimiz kimi, Naxçıvan yalnız iyulun 28-də işğal olundu (12, s. 67; 5, s. 159-160).

Çox gərgin, hətta çıxılmaz tarixi şəraitdən aydın görünür ki, Türkiyə həm öz ərazisini, həm də Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycan ərazisini mümkün olduğu qədər bolşeviklərdən, xüsusilə də erməni təcavüzündən xilas etməyə çalışırdı. Bu baxımdan M.K.Atatürkün bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Leninə ünvanladığı məktubda milli mənafe yönündə üç əsas məqsəd nəzərdə tutulmuşdu;

1.Rusiya böyük maddi vəsait alaraq Türkiyə ərazisini I Dünya müharibəsinin qalıblarının işğalından təmizləmək;

2.Azərbaycanda bolşeviklərin və daşnakların iş birliyi ilə qırğın törətməsini və bu ərazilərin ermənilərə güzəşt edilməsini əngəlləmək;

3.Naxçıvanı bolşevik işğalından və ermənilərin ərazi iddialarından qorumaq;

4.Ermənilər üzərinə Türkiyədə və bu istiqamətdə bütün türk torpaqlarında ordu səviyyəsində hücum təşkil etmək.

Göründüyü kimi, Türkiyə artıq Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən istila olunduğunu bilirdi. Naxçıvan isə hələ işğal olunmamışdı. Məhz Türkiyə Azərbaycanın yumşaq şəkildə müstəqilliyini itirmədən bolşevik birliyinə daxil olmasını siyasi maneə olaraq istifadə edərək Azərbaycanda, Naxçıvanda bolşevik aqressiyasını və erməni təcavüzünü zəiflətməyə çalışırdı.

Məhz Moskva danışıqları bu istiqamətdə cərəyan etdi. Moskva müqaviləsinin bağlanması üçün bu kimi tarixi şərait əsas özək rolunu təşkil etdi. RSFSR ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq” adı verilən Moskva müqaviləsinin bağlanması üçün M.K.Atatürkün təklifi əsas götürülərək 1921-ci il, fevralın 26-da Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları başlandı. Hər iki tərəfin diplomatik hazırlıqlarından sonra 1921-ci il, fevralın 26-da Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları reallaşdı, müqaviləni martın 21-də Rusiya tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin və ÜRMİK-in üzvü Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy, doktor Rza Nuri bəy və Əli Fuad paşa imzalamışdı. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi (12, s. 46; 3, s. 210).

Müqavilədə qarşılıqlı öhdəliyi ifadə edən bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu müddəalar arasında konkret olaraq Naxçıvanla əlaqəli olan maddə isə əsas etibarilə müqavilənin üçüncü maddəsidir. Bu maddəyə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Moskva müqaviləsində artıq rəsmi şəkildə Naxçıvan Azərbaycanın öhdəsinə verilir və buna üçüncü tərəfin müdaxilə səlahiyyəti yoxdur. Müqavilənin 3-cü maddəsinə arxiv materiallarına əsaslanan akademik qaynaqlar əsasında gözdən keçirək: “Üçüncü maddə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaradılmasına razıdılar, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir (5, s. 160; 7, s. 44-45; 12, s. 47; 3, s. 210) və s.

Biz arxiv materialında da eyni qərarın dəqiqliyini müşahidə edirik ki, tədqiqatçı alimlərin elmi-kütləvi ictimaiyyətə təqdim etdiyi kimi, Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsi Naxçıvanı nəhayət Azərbaycanın daxilində rəsmi statusla qanuni şəkildə təsbit etmişdir (1, v. 13, v. 93).

Müqavilənin Naxçıvanın statusunu müəyyən etməsi baxımından 3-cü maddəni təfəsilatı ilə təqdim edirik:

Moskva müqaviləsi.

16 mart 1921-ci il.

Maddə 3

Razılığa gələn hər iki Tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Araz talveqinin şərqə ilə Dəhnə dağı (3829) - Vəli dağı (4121) - Bağırşaq (6587) - Gomürlü dağı (6930), xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağdan (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından (8071) və Ararat stansiyasından keçərək Qara Suyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən təshih olunacaqdır.

Əlavə 1 (C)

Naxçıvan ərazisi: Ararat stansiyası - Saraybulaq dağı (8071) - Gomürlü dağı (8839) - (8930) - (3080) - Sayat dağı (7868) - Qurdqulaq (Kurt Kulak) kəndi - Həməsür dağı (8160) - 8022 yüksəkliyi-Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərqə (8, s. 49).

Təqdim etdiyimiz müqavilə maddəsindən yola çıxaraq heç də düşünmək lazım deyil ki, bu addım bütün problemlərin həll olunması idi. Az qala I əsr müddətində yarananan dəhşətli situasiyanın bir müqavilə ilə həll olunması təbii ki, mümkün deyildi. Ancaq bu sovet dönməsində Naxçıvana göz dikib, onu Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəyən ermənilərin uzunmərhləli məkrli planlarını kökündən ləğv edərək Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində

qalmasına səbəb oldu. Təbii ki, burada Türkiyənin rolu çox böyük idi. Çünki müqavilə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanmışdı. İ.Hacıyev bu barədə yazır ki, Türk diplomatiyası Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməsə də, onun üzərindəki himayəçiliyin üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə Azərbaycana verilməsinə nail oldu. Bununla da Naxçıvan məsələsi türk diplomatiyasının gərgin fəaliyyəti sayəsində özünün ədalətli həllini tapdı (8, s. 45).

Türkiyənin planında Naxçıvan xüsusi əhəmiyyət daşıdığı üçün təsadüfi deyil ki, yalnız bu müqavilə imzalandıqdan bir ay sonra, 1921-ci il aprelin 16-da türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi (8, s. 46). Moskva danışıqlarında Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu da diqqətdən qaça bilməz. Türkiyə bu diplomatik danışıqlarda Rusiya ilə çox gərgin şəkildə Naxçıvanın siyasi statusunu müzakirə etmişdir. İ.Hacıyev göstərir ki, Moskva danışıqlarının iştirakçısı Rıza Nurun memuarında müzakirələrin çox gərgin şəraitdə getməsi və hətta bəzən pozulmaq həddinə çatması göstərilir. Türkiyə nümayəndə heyəti qarşısına qoyulan məqsəd yerinə yetirilmiş, xüsusilə Naxçıvanla bağlı məsələ uğurla həll edilmişdir (8, s. 42).

Moskva danışıqları ilə bağlı Azərbaycan sovet rəhbərliyinin mövqeləri də birmənalı olmadığı üçün bu tarixi situasiyanın gərginliyi daha da artıq olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, N.Nərimanov Moskva müqaviləsi ilə bağlı Moskva danışıqlarına ezam edilmiş Azərbaycan nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxinskiyə yazırdı ki, “Naxçıvana görə çox sağ ol! Görürsən, sən artıq işin içinə girmisən və işi düzgün aparırsan. Bu məni sevindirir, belə ki, məlum qrupdan olan bəziləri həmişə deyirdilər ki, mənim seçimim uğursuzdur və sair (8, s. 47-48). Hətta Azərbaycan sovet rəhbərlərinin də haçalanmış mövqeləri prosesin ləngiməsinə gətirib çıxara bilərdi. Azərbaycan Respublikasının aparıcı şəxslərinin bu kimi tərəddüdlü mövqelərinin (2, v. 59) məhz Türkiyənin apardığı qətiyyətli siyasət və bir neçə milli mənafeyi üstün tutan nüfuzlu şəxslər tərəfindən aradan qaldırılması Naxçıvanın gələcəyi üçün uğurlu siyasi situasiyanın meydana gəlməsinə səbəb oldu (8, s. 40).

Moskva müqaviləsinin birbaşa olmasa da dolayı olaraq bəzi maddələri də Naxçıvan üçün əhəmiyyəti olmuşdur. 16 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 3-cü maddəsindən başqa Naxçıvan üçün diqqət çəkən maddələrdən biri də 1-ci maddədir. Bu maddədə “tərəflər hər birinin zorla qəbul olunmağa məcbur edildiyi heç bir sülh müqaviləsinə və ya başqa beynəlxalq aktları tanınmaması prinsipi ilə razılaşırdılar. Bu maddədə Türkiyənin şimal-şərq sərhəddi də müəyyənləşdirilirdi (sərhədlər və ona aid məsələlər I (A) və II (B) əlavələrində və hər iki tərəfin imzaladığı əlavə xəritədə ətraflı təsvir olunmuşdu) (3, s. 210).

Bu maddə əsasında sərhədlərin delimitasiyası həyata keçirilmişdi ki, burada Türkiyənin “şimal-şərq sərhəddi” ifadəsi aydındır ki, müəyyən qism Türkiyə ərazilərini ifadə etməklə bərabər, eyni zamanda əsas etibarilə Gürcüstan ərazisini də göstərirdi. Bu o deməkdir ki, Türkiyə ilə quru yolu ilə birləşən Naxçıvan eyni zamanda gələcəkdə siyasi-iqtisadi əlaqələrini Gürcüstanla da optimal olaraq qura biləcəkdə. Eyni zamanda Qara dənizə çıxışı da Türkiyə vasitəsilə təmin olunacaqdı. Bu baxımdan bu maddənin də Naxçıvanın gələcək sosial inkişafında rolu təqdir olunmaya bilməz.

Moskva müqaviləsinin 8-ci maddəsinin də Naxçıvana müsbət təsirini qeyd etməmək olmaz. Bu maddə ilə “hər iki tərəf öz ərazisində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərinə belə öhdəlik götürürdü” (3, s. 210).

Əgər bu müqaviləyə siyasi səbat nümayiş olunsaydı 8-ci maddə çox üstün nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilərdi. Ancaq müəyyən qədər bu müddəalara əməl olunması Naxçıvan MSSR-in ərazisinə kənar müdaxilələrin, konkret olaraq erməni təcavüzünün də

qarşısını ala bildi. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan ərazisinin müəyyən bir qisminin ermənilərə verilməsi daimi məkrli planın bir hissəsi idi və aqressiv sovet irticasından qismən də olsa qurtulmaqda bu müqavilənin müstəcnə rolu özünü göstərdi.

Moskva müqaviləsinin 9-cu maddəsinin Naxçıvan üçün xüsusi əhəmiyyəti vardı. Çünki bu maddədə “tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı razılıq üzrə dəmir yol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin adamların və malların heç bir maneə olmadan hər iki ölkə arasında sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürdülər” (5, s. 210).

Təbiidir ki, sovet ərazisindən Türkiyə ərazisinə mal mübadiləsi, əmtəə münasibəti, maliyyə-ticarət fəaliyyətində Azərbaycan SSR-in muxtar qurumu olan Naxçıvan ərazisi də kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olacaq bir muxtar respublika kimi gələcəkdə faydalana biləcəkdə. Təbiidir ki, bu kimi göstəricilərdə bu müqavilənin müəyyən qədər rolunun olduğunu da inkar etmək olmaz.

Moskva müqaviləsinin 16-cı maddəsi sonuc olaraq müqavilənin ratifikasiya olunmasını, ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin və s.nin Qarsda həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu (5, s. 211). Bu da Naxçıvan MSSR üçün mühüm maddə idi. Çünki Qars müqaviləsinin bağlanması Naxçıvan MSSR üçün mühüm əhəmiyyəti vardı. Təsadüfi deyil ki, Moskva müqaviləsi RSFSR MİK tərəfindən 1921-ci il iyulun 20-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən isə 1921 il iyulun 21-də ratifikasiya olunmuş, onların mübadiləsi sentyabrın 22-də həyata keçirilmişdi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, 1921-ci ilin oktyabrında Qars müqaviləsi (1921) bağlanmışdı (5, s. 211). Biz irəlidə Qars müqaviləsində bu kimi milli mənfəətin qazanılmasında bu müqavilələrin rolunu daha aydınlıqla müşahidə edəcəyik.

Nəticə

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Moskva müqaviləsinin Naxçıvan MSSR üçün əhəmiyyəti böyükdür. Müqavilənin bağlanması Naxçıvan üçün mühüm nailiyyət idi. Bu müqavilənin Naxçıvan MSSR üçün tarixi əhəmiyyəti əsas etibarilə bir neçə punktda təsnif oluna bilər:

- a) Naxçıvan ərazisi uzunmüddətli mübarizə, münaqişə və müharibələrdən sonra nəhayət Azərbaycan Respublikasının daxilində muxtariyyət kimi rəsmi olaraq tanındı;
- b) Naxçıvan ərazisində Naxçıvan dövlət qurumlarından və digər qanuni strukturdan başqa hansısa təşkilat və qurumların yaradılması qadağan edildi;
- c) Naxçıvan ərazisi inkişaf proqramına daxil edilərək Rusiya və Türkiyə arasında qarşılıqlı iqtisadi-ticarəti əlaqələrin yaradılmasında mühüm rola malik oldu;
- d) Naxçıvan MSSR-in yaradılmasında əhəmiyyətli rola malik Qars müqaviləsinin bağlanması üçün əhəmiyyətli tarixi şərait meydana gəldi.

Biz irəlidə görərik ki, Qars müqaviləsi ilə də Naxçıvan ərazisi bir daha erməni iddialarından geniş səviyyədə qurtulmuş oldu və Azərbaycanın tərkib hissəsinə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. ARDA, f.28, siy.1, iş 67.
2. ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94, v. 59
3. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan, 2013, 496 s.

4. Atnur İ.E. Moskva və Kars antlaşmalarına görə Nahçıvan / III Uluslararası Kafkasya Tarih sempozyumu (Kars antlaşması və bölgəsel etkileri), 13-15 ekim, Türkiyə, Kars, 2011, s. 65-75.
5. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, II cild. Bakı: Lider nəşr, 2004, 440 s.
6. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, I cild. Bakı: Lider nəşr, 2004, 440 s.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cild. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s.
8. Behbud Ağa Şahmurov və Qars müqaviləsi / 12 oktyabr 2011-ci ildə Behbud Ağa Şahmurovun 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012, 88 s.
9. Cengiz A. İğdir-Naxçıvan ilişkilerinde önemli geçiş noktası hasret kapısı-açılışı ve iki ülke ilişkilerindeki rolü /Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:6 Sayı:28:Güz 2013, s.7-17
10. Erkan M. Moskova antlaşmasının türk basınına yansımaları / yüksek lisans tezi /. Türkiye, Erzurum, 2020, 186 s.
11. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 152 s.
12. Hacıyev İ., Kəlbizadə E. Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 128 s.
13. İbrahimzadə F. Behbud Ağa Şahmurov. Bakı: Elm, 2004, 68 s.
14. Гасымлы М.Д. К 100-летию Карсской конференции и Карсского договора: русско-турецкое сближение и формирование системы региональной безопасности на Южном Кавказе / Вестник Московского университета-политические науки, ноябрь-декабрь, № 6, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2021, с. 108-121.

THE ROLE OF THE MOSCOW TREATY IN ORGANIZING THE LEGAL STATUS OF NAKHCHIVAN ASSR

Mammadova Yegane Gurban

Summary

Based on the article of the contract that we presented, it is not necessary to think that this step was the solution of all problems. Of course, it was impossible to solve the terrible situation that arose during a century with a single agreement. However, during this Soviet period, it was able to completely cancel the long-term and insidious plans of the Armenians who wanted to join Nakhchivan and join it to the composition of Armenia, and it caused Nakhchivan to remain a part of Azerbaijan. Of course, Turkey's role here was very big. Because the contract was concluded between Russia and Turkey. Although Turkish diplomacy could not take Nakhchivan under the protection of Turkey, it succeeded in giving its protection to Azerbaijan on the condition that no concessions should be made to a third country. With this, the Nakhchivan issue found its fair solution thanks to the intense activity of Turkish diplomacy. As Nakhchivan is of special importance in Turkey's plan, it is no coincidence that only one month after the signing of this agreement, on April 16, 1921, Turkish troops left Nakhchivan.

РОЛЬ МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА В ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВОВОГО СТАТУСА НАХЧЫВАНСКОЙ АССР

Мамедова Егане Гурбановна

Резюме

Исходя из статьи договора, которую мы представили, не следует думать, что этот шаг стал решением всех проблем. Конечно, одним соглашением невозможно было

решить ту ужасную ситуацию, которая возникла в первом веке. Однако в этот советский период ему удалось полностью отменить долгосрочные и коварные планы армян, желавших присоединить Нахчыван и включить его в состав Армении, из-за чего Нахчыван остался в составе Азербайджана. Конечно, роль Турции здесь была очень велика. Потому что контракт был заключен между Россией и Турцией. Хотя турецкая дипломатия не смогла взять Нахчыван под защиту Турции, ей удалось предоставить свою защиту Азербайджану при условии, что не будет сделано никаких уступок третьей стране. При этом нахчыванский вопрос нашел свое справедливое решение благодаря активной деятельности турецкой дипломатии. Поскольку Нахчыван имеет особое значение в плане Турции, не случайно всего через месяц после подписания этого соглашения, 16 апреля 1921 года, турецкие войска покинули Нахчыван.

Rəyçi: dosent Emin Şıxalıyev

Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il